

Irina ȘIHOVA,
Iulii PALIHOVICI

EPIGRAFICA EVREIASCĂ: NOI DESCOPERIRI ÎN REPUBLICA MOLDOVA

<https://doi.org/10.52603/rec.2022.32.09>

Rezumat

Epigrafica evreiască: noi descoperiri în Republica Moldova

Etnologia evreiască a Moldovei moderne este o știință relativ tânără. În ultimii treizeci de ani, ea a recuperat aceeași „întârziere” față de știința etnologică internațională, umplând goluri în studiul istoriei evreiești, inclusiv Pogromul și Holocaustul, în educația evreiască, filozofia evreiască, în arhivistică, etc. Cercetarea de teren a rămas practic în afară intereselor și resurselor științifice. Și numai în ultimii ani, această linie de cercetare a devenit mai activă, în primul rând prin proiectele noastre de cartografiere a cimitirelor și studiere a necropolelor evreiești. În perioada 2019–2022, la Chișinău, Soroca, Onițcani (Criuleni), Iagorlic, Gherșunovca (stânga Nistrului) etc, au fost întreprinse cercetări de teren, care au precizat unele momente din istoria evreilor din Moldova. Fiecare dintre aceste descoperiri, majoritatea adresându-se secolului al XVIII-lea, o perioadă mai puțin studiată, deschide o nouă pagină în istoria evreiască a Moldovei și dă impuls unor noi cercetări, atât istorice, cât și epigrafice, de teren.

Cuvinte-cheie: Moldova, evrei, cimitire evreiești, studii epigrafice, descoperiri.

Резюме

Еврейская эпиграфика: новые находки в Республике Молдова

Еврейская этнология современной постсоветской Молдовы – наука молодая. За последние тридцать лет ей пришлось догонять мировую этнологическую науку, заполняя пробелы в изучении еврейской истории, в том числе Погрома и Холокоста, и в еврейском образовании, и в еврейской философии, и в архивистике. Полевые же исследования практически оставались за пределами научных интересов и возможностей. И только в последние годы это направление исследований активизировалось, в первую очередь – в проектах картографирования еврейских кладбищ и изучения еврейской некрополистики, которыми занимались авторы статьи. За период 2019–2022 гг. находки, в значительной степени уточняющие историю евреев в Молдове, были сделаны в Кишиневе, Сороке, Оницканах (Криулень), Ягорлыке, Гершуновке и др. Каждая из этих находок, большинство из которых относится к XVIII в. – относительно мало изученному периоду еврейской истории, – открывает новую страницу в еврейской истории Молдовы и дает толчок новым исследованиям, как историческим, так и полевым, эпиграфическим.

Ключевые слова: Молдова, евреи, еврейские кладбища, эпиграфика, находки.

Summary

Jewish epigraphy: new discoveries in the Republic of Moldova

Jewish ethnology of modern post-Soviet Republic of

Moldova is a young science. Over the past thirty years, it has had to catch up with world ethnological science, filling gaps in the study of Jewish history, including the Pogrom and the Holocaust, and in Jewish education, and in Jewish philosophy, and in archivism, etc. Field research practically remained outside of scientific interests and opportunities. And only in recent years this line of research has become more active, primarily in projects for mapping and studying Jewish cemeteries held by the authors. During the period 2019–2022, findings that significantly clarify the history of the Jews in Moldova were made in Chisinau, Soroca, Onițcani (Criuleni), Iagorlâc, Gherșunovka (both – the left bank of Dniester River), and others. Each of these finds, most of which are dated back to the 18th century – a period, much less studied from a Jewish point of view – opens a new page in the Jewish history of Moldova and gives impetus to new research, both historical and field, epigraphic.

Key words: Moldova, Jews, Jewish cemeteries, epigraph, findings.

Cu o oarecare certitudine, putem afirma că, până nu demult, pe teritoriul Republicii Moldova se cunoșteau puține urme materiale ale patrimoniului evreiesc mai vechi de secolul al XIX-lea, cu excepția unor pietre de mormânt în cimitirele evreiești din Orhei, Otaci (Ocnița), Rașcov (Camenca, stânga Nistrului) și ruinele sinagogii din aceeași localitate, care au fost datate cu secolul al XVIII-lea. Dar ultimii ani de cercetări de teren, expediții și săpături au adus poate mai multe descoperiri decât cei 30 de ani anteriori de studii iudaice în Republica Moldova.

În primul rând, expedițiile epigrafice ale centrului Sefer în Rașcov (2017) și Orhei (2019) au confirmat științific ipotezele despre vechimea acestor cimitire, datând cu fermitate pietrele de acolo chiar cu începutul secolului al XVIII-lea.

Iar în al doilea rând, ultimii ani de cercetare de teren au adus câteva descoperiri, care pot fi, cu siguranță, numite senzaționale. Am împărtășit deja rezultate individuale în cadrul rapoartelor și rezumatelor forurilor științifice (Shikhova 2021: 99-100; Șihova 2022a: 55; Șihova 2022b: 110), dar credem că a venit momentul să le publicăm într-un studiu generalizator.

Acești ultimi ani au fost productivi, chiar și în condițiile limitării deplasărilor. În rezultatul descoperirii unor pietre de mormânt abandonate, am reușit să edificăm la Onițcani (Criuleni) un muzeu

în aer liber în memoria comunității locale evreiești dispărute; am descoperit și prospectat cimitirul de lângă satul Țîbuleuca (stânga Nistrului), care, de facto, aparținea comunității evreiești din satul Iagorlic, dispărut în apele Nistrului în urma construirii barajului hidrocentralei de la Dubăsari; am identificat perimetrul cimitirului evreiesc din satul Gerșunovca (stânga Nistrului); am localizat vechiul cimitir evreiesc din Soroca și pe această cale publicăm, în premieră, imagini ale pietrelor de mormânt din acest cimitir; am transportat la muzeul de etnografie și am datat cea mai veche piatră funerară găsită la Chișinău de colegii noștri – arheologi; am contribuit la organizarea prospectării și am îndrumat colegii de la expediția epigrafică a centrului „Sefer” în 2017 la cimitirul vechi din Rașcov (stânga Nistrului), iar în 2019 – la cimitirul evreiesc din orașul Orhei.

Rezultatele descoperirilor sunt publicate în cele ce urmează.

Onițcani

În 2019, în cadrul unei serii de expediții de cartografiere a 75 de cimitire evreiești din Republica Moldova (inclusiv 14 – în stânga Nistrului), autorii au vizitat și satul Onițcani (Criuleni), fără prea multe speranțe de a găsi acolo un cimitir evreiesc. Recensămintele populației arată că în 1930 în sat erau doar 28 de evrei dintr-o mie și jumătate din totalul populației, iar în 1897, din 1089 de persoane, 1017 erau ortodocși – astfel, printre cei 72 de reprezentanți ai altor credințe, putea fi și un număr oarecare de evrei. În statisticile din 1817 și 1861 nu se pomenește nimic despre evrei în Onițcani. Eram siguri că e puțin probabil ca o comunitate atât de mică să aibă propriul cimitir – dar, din fericire, ne-am înșelat.

În partea de nord-est a satului, care a fost construită după al Doilea Război Mondial, localnicii ne-au arătat patru fragmente mari de pietre de mormânt – tot ce a mai rămas din cimitirul evreiesc, despre care se spune că a fost demolat la sfârșitul anilor 1950. La prima vedere, stilul ciopliturii și epigrafiei sugera că fragmentele aparțin primei jumătăți a secolului al XVIII-lea, iar o examinare mai atentă a textelor după curățarea suprafeței a confirmat această ipoteză. Pe una dintre pietre s-a păstrat partea superioară a textului, cu numele și data, pe alta, partea inferioară, fără nume, dar cu dată. În textele de pe pietrele funerare scrie (vezi: fig. 1, fig. 2 din anexă, imaginea autorilor):

Fig. 1: „*Aici se odihnește¹ doamna Gitl, fiica învățătorului nostru, rabinului Iehel Ha-Levi. S-a*

stins din viață pe 17 a lunii Elul 549? (august/septembrie 173? – n.a.)”.

Fig. 2: „*...a 14-a zi a lunii Nisan 5494* (30 martie 1733 – n.a.), *dată prescurtată², să-i fie legat sufletul în nodul vieții³*”.

Deci, ambele pietre datate aparțin începutului secolului al XVIII-lea. Acest lucru ne-a făcut să cercetăm istoria evreiască a satului, deoarece, în Republica Moldova există relativ puține așezări, în care să fi locuit evrei în aceea perioadă.

Cercetările au scos la iveală fapte surprinzătoare: evreii din Onițcani au reușit să se facă cunoscuți în lume și tocmai în perioada din care datează pietrele găsite. Patru evrei din sat au fost acuzați de omor ritual, iar acest lucru, de altfel unul obișnuit, a provocat un scandal la nivel internațional. Mai mult, despre acest moment din istoria Basarabiei pomenește în scrierile lor Ion Neculce și Nicolae Iorga. Bunăoară, iată ce scrie Iorga în „Studii și documente”: „*...Onițcanii, târg la 1730, supus Serdarului de hotar basarabean (), nu era altceva decât un loc unde se făcea târg, bîlcu, iar maroc, la anume date din an, fiind liberi, firește, să vie acolo și Evreii poloni, dintre cari unii rămîneau ca să fie cîrciumari, cu „pivniță”, ca aceia bănuiau pe atunci de omor ritual (Letopisișe, III, p. 142-144)*” (Iorga 1915: 91-92).

Mai multe detalii despre omorul ritualic, despre care pomenește Nicolae Iorga, se regăsesc în „Letopiseșul Țării Moldovei” al cronicarului nostru Ion Neculce, care după ce rușii, în 1711, au pierdut războiul în bătălia de la Stănilești, a trecut cu Cantemir în Rusia și a stat acolo câțiva ani, până în 1719, după care, tocmai în aceeași perioadă, sub domnia lui Mihai Racoviță, capătă învoirea de a intra în Moldova: „*Tot atunci, pre acea vreme, găsit-u-s-au și un copil de creștin muncit de bezzaconicii jidovi în chipul muncilor domnului Is. Hs. Și au prinsu pre câțiva jidovi de-au pus la închisoare. Și nu i-au giudecat, ca pe niște jidovi, mai degrabă, să facă ce le va face, ce i-au ținut la închisoare, gîndind doar a lua de la dînși bani mulți. Și încă au scris și la Poartă, ca s-îmbunedze pre viziriul, să apuce și pre jidovii de la Țarigrad, să iei și Poarta o sumă de bani.*”

Deci, cum au oblicit solul lui antihrist Pazarghideanul, jidovul cel mare de la Țarigrad, au și început a cheltui bani și a amesteca pe Mihai-vodă. Și au trimis pe un agă a veziriului și au slobodzit pe jidovii carii era aice. Și au scris să le dă pace. (Neculce 2001: 281).

Se pare că scandalul luase amploare, întrucât

același episod este descris în *Cronica Ghiculeștilor*, despre care vorbește antropologul român, profesorul Andrei Oișteanu, menționând acest episod în studiul său „Mythos și Logos”: „*cel mai cunoscut eveniment de acest gen (omor ritual – n.a.) a fost cel petrecut în 1726, în târgul basarabean Onițcani (ținutul Orhei). S-a spus atunci că „bezzaconicii jidovi” (= evrei fără de lege, cum i-a numit Ion Neculce în Letopiseț) ar fi „furat în ziua Paștilor un copil (creștin – n. A. O.), cam de cinci ani” (Cronica Ghiculeștilor), l-ar fi pus într-o putină și, înțepându-l în mai multe locuri, ar fi colectat tot sângele în acest butoi. Procesul înscenat celor patru evrei învinuiți de omor ritual a avut loc la Iași, fiind condus – cu mare zarvă – de însuși domnitorul Moldovei, Mihai Racoviță.*

Până la urmă, din lipsă de probe juridice, dar și din cauza presiunilor diplomatice internaționale, acuzații au fost achitați. Totuși, întregul eveniment a avut un puternic impact asupra societății, astfel că povestea a fost reluată în nu mai puțin de trei cronici moldovenești din secolul al XVIII-lea (44) și de alte documente din epocă. De exemplu, ambasadorul Franței pe lângă înalta Poartă istorisește astfel această întâmplare: „Domnitorul Moldovei a reînviat o veche născocire împotriva bieților evrei, scoasă la iveală de atâtea ori de către spoliatori. Evreii din principat [= Moldova] au fost acuzați că ar fi omorât un copil grec [= ortodox] pentru a-i pune sângele în azima lor și sub acest pretext, ca un nou Aula, le-a distrus sinagogile, le-a ars cărțile, i-a bătut la tâlpi pe preținșii criminali evrei și ia pus pe toți să plătească sume mari de bani...” (Oișteanu, 1997: 211-212).

Așadar, evreica Gitl și cel de-al doilea evreu, fără nume, îngropați aici, au murit cu câțiva ani mai târziu decât să se fi întâmplat la Onițcani evenimentele descrise a pretinsului omor ritualic. Acești patru evrei (nici nu știm dacă erau patru bărbați sau poate două cupluri căsătorite – și dacă Gitl sau al doilea evreu erau printre ei?) au fost calomniali, acuzați că au ucis ritualic un copil de cinci ani de Paști și închiși, așa cum sugerează Ion Neculce, în încercarea de a estorca bani de la ei. În 1726, domnitorul Mihai Racoviță a prezidat procesul de la Iași. Însă, este surprinzător că acest caz a stârnit o puternică reacție în lume, urmând intervenția ambasadorului francez Jean-Baptiste Louis Picon și a vizirului Porții, iar ca urmare, acuzația a fost scoasă, evreii – eliberați. Putem bănuși că acești evrei, deși trăiau în Onițcani, aveau legături internaționale serioase, dacă au reușit să atragă atenția asupra

acuzației false. Iar toate acestea se întâmplă cu 200 de ani înainte de cazul Beilis!

Această descoperire a avut și implicații practice. Având în vedere că aceste pietre de mormânt sunt printre puținele atât de vechi, iar istoria satului căruia acestea aparțin este importantă nu numai pentru istoria evreiască a Moldovei, noi, pătrunzându-ne de importanța momentului, am realizat cu forțe proprii în centrul satului un memorial – un mic muzeu în aer liber, reconstruind simbolic cimitirul evreiesc. Cadrele goale, confecționate de noi, simbolizează celelalte pietre pierdute – cimitirul nu era foarte mare, până și sătenii vorbesc de vreo 25–30 de ari (fig. 3, imaginea autorilor).

Iagorlîc

Iagorlîc este un sat care astăzi nu există, sat fantomă cu o istorie bogată. A dispărut sub apele lacului de acumulare Dubăsari în anii '50, și din micuțul și înainte de atunci sat au mai rămas doar șase case. Dar fantomele trecutului par să plutească peste apele care îi ascund acoperișurile.

Iagorlîc a fost fondat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, după victoria Marelui Duce al Lituaniei Algirdas asupra Hoardei, în Bătălia din 1362 de la Apele Albastre și victoria lui Bogdan I asupra lui Balç în 1365, dar înainte de Actul Krêva din 1385 (apropo: dacă este așa, Iagorlîcul este cea mai veche așezare modernă în Stânga Nistrului, mai veche decât Rașcov, fondat în 1402 și cunoscut ca fiind cea mai veche localitate), care a marcat începutul efectiv al viitoarei unificări a Lituaniei și Poloniei într-un stat federativ, formalizată în cele din urmă prin Uniunea de la Lublin în 1569.

A fost fondat în locul în care râul cu același nume se revarsă în Nistru, cu alte cuvinte, exact în acel punct din spațiu și timp în care convergeau granițele Marelui Ducat al Lituaniei, Principatului Moldovei și Hoardei de Aur.

Ca urmare a Uniunii de la Lublin, granița Rzeczpospolitei trecea de-a lungul râului Iagorlîc, iar în secolul al XVI-lea, Iagorlîc își întărește și mai mult importanța ca fortificație de hotar împotriva tătarilor din Crimeea și turcilor.

De-a lungul secolelor, Iagorlîcul a trecut din mână în mână, din stat în stat, a fost distrus de cazaci și reconstruit de polonezi, a aparținut familiilor Koniecpolski și Liubomirski, a fost numit Iahorlâk, Iahorlik și Orlik, Kainar, Kainard și Kainarda, chiar Koniecpol (etimologia populară îl reproduce din „Koniec Polski”, noi presupunem că este legat de numele Koniecpolski).

De obicei aici veneau judecătorii pentru ca să

soluționeze disputele dintre Polonia și Turcia, legate de raidurile reciproce. Această funcție juridică a fost atribuită satului Iagorlîc încă pe timpul lui Stanisław II August. Pacea de la Karlowitz din 1699 a stabilit malul râului Iagorlîc ca graniță între Polonia și Turcia, iar la a Doua Împărțire a Rzeczpospolitei din 1793 – cu Imperiul Rus (Słownik 1881: p. 372).

După cum vedeți, ne aflăm în centrul unei regiuni dens populate de evrei. Iar Iagorlîcul a aparținut familiilor Koniecpolski și Liubomirski, care manifestau toleranță moderată față de evrei, pe care i-au invitat pentru a înviora comerțul. Despre Iagorlîcul evreiesc nu se știu prea multe. De fapt, numai o sursă – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* – indică aici prezența evreiască. Către sfârșitul secolului al XIX-lea, în Iagorlîc erau 350 de locuitori, 83 de case, o școală, o distilerie, 26 de tarabe în piață, 9 magazine și o casă de rugăciune evreiască. Această casă de rugăciune (conform Regulilor în construcții din 1835, case de rugăciune se construiau una la 80 de familii de evrei) este aproape singura mențiune despre existența unei comunități evreiești în Iagorlîc.

Până acum, se credea că cimitirul evreiesc din Iagorlîc a dispărut sub apele Nistrului, dar în timpul expedițiilor din 2019–2021, am descoperit în râpa care coboară spre râu o duzină de pietre din cimitirul evreiesc demolat a satului Iagorlîc, care, deși sunt rupte din locurile lor, sunt bine conservate. De ce afirmăm că aceste pietre trebuie atribuite evreilor din Iagorlîc și nu satului Țîbuleuca? Din simplul motiv că Țîbuleuca este un sat locuit de numai creștini și nu există urme sau date statistice care ar atesta prezența evreilor în localitate. Pentru Iagorlîc însă, există suficient temei pentru a constata că în sat au locuit evrei, iar proximitatea vetrei satului Iagorlîc de locul unde am descoperit pietrele, ne face să credem că acestea sunt din vechiul cimitir al comunității evreiești din Iagorlîc. Nu este unicul caz de acest fel, când cimitirele se află la oarecare depărtare de vatra satului. Evreii își înmormântau decedații acolo, unde li se permitea, nu era alegerea lor.

Mai târziu, colegii arheologi de la Universitatea din Tiraspol, în cadrul unei expediții de cercetare a cimitirelor în stânga Nistrului, ne-au contactat pentru informații despre cimitirele evreiești din regiune. La rugămintea noastră ei au ridicat pietrele de la Țîbuleuca și le-au fotografiat pentru noi.

Aceste pietre, prin decorativitate și diversitatea ornamentelor, prezintă un interes excepțional atât din punct de vedere istoric, cât și din punct de vede-

re al istoriei artelor, ele demonstrează și o îndemânare deosebită a meșterilor locali în tăierea pietrei.

De remarcat este piatra funerară a unui copil (fig. 4, imaginea Aleksandr Palamar): „*Aici odihnește copilul David Iaakov, fiul lui Levi Ithak, decedat pe 5 Tammuz*”.

Piatra este mică, ceea ce este tradițional pentru mormintele copiilor, are formă de *știbl* (căsuță), una dintre cele mai comune. Este neobișnuit, cel puțin pentru regiunea noastră, ca inscripția să fie făcută pe unul din capete și nu de-a lungul laturii lungi a pietrei (există multe astfel de pietre ale copiilor cu epitaful scris de-a lungul laturii lungi, bunăoară, la Edineț). Din păcate, pe piatra funerară nu este scris anul decedului, lucru neobișnuit, deși acest caz nu este unic.

Celelalte pietre funerare sunt bine conservate și după o curățare ușoară, sunt perfect lizibile.

Fig. 5 (imaginea Aleksandr Palamar): „*<...> A decedat în ziua a 5-a a lunii primului Adar, 5505, dată prescurtată (7 februarie 1745 – n.a.), sufletul lui/ei să fie legat în nodul vieții*”.

Fig. 6 (imaginea Aleksandr Palamar) – piatră bogat decorată a unei femei: „*Aici zace o femeie importantă și modestă, doamna Hana, fiica învățătorului nostru Arie Leib (binecuvântată este amintirea dreptilor), care a murit marți, în ajunul lunii noi Tevet, anul 5510, dată prescurtată (9 decembrie 1749 – n.a.). Fie ca sufletul ei să fie legat în nodul vieții*”.

Fig. 7 (imaginea Aleksandr Palamar): „*Aici odihnește un om important rabinul Mordechai, fiul lui r. Leiba, decedat în a 25-a zi a lunii Tevet în anul 5508, dată prescurtată (27 decembrie 1747 – n.a.), fie ca sufletul lui să fie legat în nodul vieții*”.

Fig. 8 (imaginea Aleksandr Palamar): „*Aici odihnește o femeie importantă, doamna Hava, fiica lui r. Eliezer (binecuvântată este amintirea dreptilor), decedat vineri, în ajunul noii luni Nisan 5484, dată prescurtată (24 martie 1724 – n.a.), sufletul ei să fie legat în nodul vieții*”.

După cum puteți vedea, cel puțin patru dintre pietrele de mormânt de la Iagorlîc sunt datate cu certitudine cu al doilea sfert al secolului al XVIII-lea, cea mai veche dintre cele descoperite fiind din 1724. Astfel, Iagorlîc reprezintă, alături de Rașcov, una din cele mai vechi așezări (am spus deja că, potrivit unor surse, Iagorlîc este chiar mai vechi decât Rașcov), cu cele mai vechi comunități evreiești și cele mai vechi cimitire evreiești de pe malul stâng al Nistrului.

Gherșunovca

Gherșunovca, fondată în 1851, este una dintre coloniile agricole evreiești din provinciile sudice ale Imperiului Rus. Iar până în 1859, în Gherșunovca s-au mutat 100 de familii de evrei (s-au păstrat listele coloniștilor), or, până la mijlocul secolului XX, evreii constituiau aici majoritatea absolută: 585 din 597 în 1897, aproximativ 85% în 1924. Agricultură se dădea greu evreilor din Gherșunovca, căci nu aveau nici experiență, nici bani pentru unelte agricole, așa că această colonie nu a cunoscut perioade de avânt și prosperitate, iar în timpul Primului Război Mondial a fost, dar și-a revenit. Se știe că la începutul secolului XX colonia avea două sinagogi și propriul cimitir.

Am găsit rămășițele acestui cimitir în pădurea de pe versantul de deasupra iazului, la marginea satului. Aici s-au păstrat câteva zeci de pietre și fragmente de pietre. Pe pietrele funerare, puteți urmări întreaga istorie a coloniei, chiar din momentul întemeierii ei.

Fig. 9 (imaginea Aleksandr Palamar): „*Aici odihnește un om important Ihiei, fiul lui r. Zeev, decedat pe 24 Adar, anul 5612 (15 martie 1852 – n.a.). Fie ca sufletul lui să fie legat în nodul vieții*”.

Această piatră funerară este interesantă din multe puncte de vedere. În primul rând, aparent, acesta este cel mai vechi mormânt din cimitirul din Gherșunovca – nu numai din cele păstrate, aproape sigur, este primul mormânt în acest cimitir. Ihiei bar Zeev, care a fost înmormântat aici, a murit la 15 martie 1852 – cu alte cuvinte, imediat după venirea în colonie, literalmente în primele luni de existență. În al doilea rând, atât tehnica tăierii, cât și epigrafa demonstrează că a fost făcută de o persoană care nu cunoștea tradiția evreiască, dar nici nu avea abilități de tăiere a pietrei: în acronimul „*Să-i fie legat sufletul în nodul vieții veșnice*” e greșită ordinea literelor, cuvântul „an”, aparent, a fost omis și înscris ulterior, formula tradițională „soț respectabil”, etc., a fost uitată și adăugată mai târziu ca acronim etc.

Și mai ilustrativă în acest sens este fig. 10 (imaginea Aleksandr Palamar): pe piatra din față, textul este scris cu greșeli, practic imposibil de citit și este tăiat la întâmplare, evident de o mână de amator; pe cealaltă piatră a fost omis numele, ordinea literelor a fost inversată... Evident, printre coloniști nu existau mulți evrei suficient de alfabetizați și nici un tăietor de piatră cu experiență, or, rudele nu aveau bani pentru a putea comanda piatra altundeva. Presupunerea noastră despre starea precară a evreilor din Gherșunovca este confirmată de datele despre

situația financiară a coloniei, cunoscute nouă din documente.

Soroca

Soroca este renumită pentru bogata istorie evreiască și patrimoniul cultural evreiesc, nu în ultimul rând pentru vechiul cimitir evreiesc. Dar puțini sunt cei care cunosc că în oraș sunt două cimitire evreiești, iar binecunoscutul cimitir evreiesc „vechi” este de fapt nou.

Am găsit rămășițele unui cimitir evreiesc mai vechi în pădurea de pe versantul estic al Dealului Țiganilor, care la începutul secolului XX încă făcea parte din mahala evreiască. O potecă, a cărei trepte par a fi clădite din pietre de mormânt, urcă pe panta abruptă și duc spre intrarea din spate a cimitirului, iar aici se deslușește clar zidăria vechiului gard a cimitirului. Pietrele din cimitir sunt, în mare parte, fragmente intrate în pământ (fig. 11, imaginea autorilor).

Data de pe această piatră funerară a rămas sub nivelul solului, se mai pot citi doar primele linii de text: „*Aici zace soțul venerabil Dov...*”, dar, aproape sigur, pietrele datează cu sfârșitul secolului al XVIII-lea, cel târziu, eventual chiar mai devreme. Putem afirma aceasta, reieșind din stilul arhitectural al pietrelor și datele istorice: este cert că deja la mijlocul secolului al XVIII-lea exista o mare comunitate prosperă în Soroca, care, încă în 1774, construise o frumoasă și bogată sinagogă, în stil neobaroc – Sinagogă Mare, iar cimitirul actual, se pare, a fost fondat abia la începutul secolului al XIX-lea.

Chișinău

O descoperire arheologică foarte importantă a fost făcută recent în centrul istoric al Chișinăului. În cadrul săpăturilor efectuate de echipa arheologilor de la Universitatea Pedagogică (dl Sergiu Musteață) și Muzeul Național de Istorie (dl Ion Tentiuc și dl Ion Ursu), a fost găsită o piatră funerară evreiască, zidită în temeliea unei clădiri din perioada sovietică, fapt confirmat prin găsirea în stratul de sub piatră a unei monezi din 1940. Piatra a fost transportată de noi și predată în custodia Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală.

Ulterior, piatra găsită, care se remarcă prin conservarea excelentă a decorului și a textului (vezi fig. 12, imaginea autorilor), a fost citită. De-a lungul marginii inferioare, de-a lungul frânturii, se citește formula finală: „*Aici odihnește r. Azriel, fiul lui r. Moșe. A decedat în a 17-a zi a lunii Iar, anul 5538, dată prescurtată (14 mai 1778), fie ca sufletul lui să fie legat în nodul vieții*”. Este cea mai veche piatră de mormânt evreiască găsită la Chișinău.

La vremea respectivă, adică în 1778, în acest cartier al Chișinăului, cu siguranță, nu exista cimitir evreiesc. Aici era un izvor cu apă potabilă și Biserica Acoperământului Maicii Domnului (Măzărache), construită în 1752. Dar, în apropiere, la distanțe egale, erau deodată două cimitire evreiești – unul la 800 m nord-vest (locatie și proveniență neconfirmată documental), în preajma Circului de stat, iar celălalt la 800 m sud-est, pe teritoriul căruia astăzi se află Biblioteca Tudor Arghezi. Putem presupune că anume din acesta, al doilea cimitir, provine piatra în cauză. În timpul distrugerii sale treptate și ruinării în anii 1960, piatra putea fi adusă în calitate de material de construcții. Este deosebit de interesant faptul că prima mențiune a acestui cimitir este în carta frăției funerare Hevra Kadișa, dataată cu 1774. Și asta înseamnă că piatra găsită este una dintre primele morminte din acest cimitir.

* * *

În mod tradițional, colegii din străinătate au avut contribuții importante la epigrafa moldovenească. În perioada sovietică, printre ei se distinge istoricul de artă de la Leningrad (Sankt Petersburg) David Goberman, mai târziu, în primii ani post-sovietici, Centrul „Петербургская иудаика” din Sankt-Petersburg, iar din anii 2000 – Centrul Studiilor Academice Iudaice „Sefer”.

Rașcov

În 2017, Centrul „Sefer” ni s-a adresat cu o propunere de colaborare, când am decis de comun acord, care cimitir evreiesc din Moldova ar trebui să găzduiască prima expediție epigrafică din Moldova. Noi le-am recomandat pe cel din Rașcov, unul dintre cele mai vechi cimitire evreiești din regiune. Rezultatul expediției a fost crearea unei baze de date, care include imagini și descrieri a aproximativ o mie de pietre din vechiul cimitir evreiesc din Rașcov, datând din secolul al XVIII-lea (morminte date din 1708 până în 1906). Deosebit de importantă a fost descoperirea mormântului țadikului Șabtai ben Zvi din Rașcov, un discipol al lui Baal Șem Tov și fondatorul dinastiei Rașkever Hasidim (Hasidimilor din Rașcov), despre a căruia existență știam cel puțin de la începutul anilor 2000, dar pentru localizarea acestuia a fost nevoie de o muncă minuțioasă, ce a și făcut „Sefer” (fig. 13, imaginea „Sefer”). Epitaful spune: *„Aici odihnește un om important, un învățător de Talmud și texte rabinice, un Hasid și un învățător de Tora, învățătorul nostru r. Șabtai fiul lui Zvi, decedat luni, a 21-a zi a lunii Sivan, 5528, dată prescurtată (6 iunie 1768 – n.a.), fie ca sufletul lui să fie legat în nodul vieții”*.

Aceasta este o descoperire deosebit de importantă atât pentru istoria evreiască, cât și pentru viața religioasă a evreimii, iar noi suntem martori la faptul cum Rașcov devine un nou centru de pelerinaj pentru Europa de Est.

Orhei

În 2019, același „Sefer”, prin contribuția noastră, a organizat o expediție epigrafică în partea veche a cimitirului evreiesc din Orhei, deoarece acest cimitir este una dintre cele mai vechi și mai cunoscute necropole evreiești din Republica Moldova.

Orheiul a fost menționat pentru prima dată în 1554. Se presupune că evreii au trăit aici de la începuturile orașului, iar cimitirul este datat, în mod cert, cu sfârșitul sec. XVII-lea – începutul sec. XVIII-lea, deși, conform unor date neverificate, în 1613, la Orhei a avut loc un pogrom evreiesc, victimele căruia au fost îngropate în același cimitir.

Sinagoga Mare din Orhei a fost construită în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Expediția din 2019 a lucrat în cea mai veche secțiune a cimitirului, au fost catalogate aproximativ o mie de pietre și fragmente, dintre care cea mai veche datează din 1708. Până în prezent, aceasta este cea mai veche piatră funerară evreiască datată în Orhei, deși presupunem că pietre mai vechi încă pot fi găsite în părțile greu accesibile ale cimitirului.

În cadrul expediției s-a făcut și o altă descoperire interesantă: au fost găsite pietre, înregistrate și descrise în catalogul lui David Goberman, un cunoscut istoric de artă, artist și etnograf, care după război a fotografiat pietre funerare din cimitirele evreiești ale Basarabiei, Bucovinei de Nord și Galileii de Est: fig. 14 (imagine David Goberman), fig. 15 (credit foto „Sefer”), fig. 16 (imagine David Goberman), fig. 17 (imagine „Sefer”).

* * *

Cercetarea de teren a patrimoniului evreiesc în Republica Moldova în ultimii ani a devenit mai activă și productivă, în primul rând prin proiecte de cartografiere a cimitirelor și studierea necropolelor evreiești. Noi descoperiri în perioada 2019–2022 au precizat unele momente din istoria evreilor din Moldova. Fiecare dintre aceste descoperiri, majoritatea adresându-se secolului al XVIII-lea, o perioadă mult mai puțin studiată, deschide o nouă pagină în istoria evreiască a Moldovei și dă impuls unor noi cercetări, atât istorice, de teren, cât și epigrafice.

Note

Marea majoritate a epitafurilor evreiești conțin acronime:

¹ în partea de sus a epitafului, de obicei se scriu două litere נב, adică *po nikbar* (aici zace) sau *po nitman* (este îngropat aici);

² pe pietrele funerare evreiești, în scrierea anului, miile sunt adesea omise, iar acronimul קפל, adică *li-frat katan* (dată prescurtată) este plasat lângă o astfel de dată;

³ cea mai comună abreviere finală este הבצנת, *tehi navšo/navșa țrura bi-țror a-baiim* (fie ca suflul lui/ei să fie legat în nodul vieții).

**Pe această cale, ne exprimăm profun-
da noastră considerare și aducem sincere mulțumiri:**

• dlui dr. *Vladimir Levin* (Directorul Centrului de Arta Evreiască a Universității din Ierusalim), dnei *Suzanna Brover* și dnei *Ecaterina Rezin* – pentru ajutorul dat la citirea și traducerea epitafurilor;

• dlui dr. hab. *Sergiu Musteață* (Universitatea Pedagogică de stat), dlui dr. *Ion Tentiuc* și dlui dr. *Ion Ursu* (MNIM) – pentru atitudine colegială la descoperirea pietrei funerare în cadrul săpăturilor arheologice din Chișinău;

• dlui dr. *Petru Vicol* (director MNEIM) – pentru atitudine colegială;

• Centrului de Iudaica Academică „*Sefer*” și dlui *Mihail Vasiliev* – pentru permisiunea de a folosi materialele expedițiilor *Sefer*;

• dlui *Igor Cetvericov* și dlui *Aleksandr Palamar* (Universitatea din Tiraspol) – pentru fotografierea cimitirelor din Gherșunovca și Iagorlîc;

• dnei *Maria Tîrgola* (primarul satului Onițcani) – pentru susținere și implicare în crearea memorialului evreiesc din localitate;

• dlui *Aleksandr Korobeinikov* – pentru traducere din poloneză;

• dlui *Arcadii Mirocinic* (comunitatea evreiască din Soroca) – pentru ajutor în localizarea cimitirului vechi din Soroca.

Mulțumiri tuturor celor care au contribuit financiar la crearea muzeului în aer liber la Onițcani!

Referințe bibliografice / References

Iorga N. 1915. *Revista istorică*. București: Editura Casei școalelor.

Neculce I. *Letopisețul țării Moldovei*. București–Chișinău: Litera International.

Oișteanu A. 1997. *Mythos & Logos*. Studii și eseuri de antropologie culturală. București: Nemira.

Shikhova I. 2021. *Jewish Heritage of Onițcani*. În: *International Scientific Conference Yesterday's Heritage – Implications for the Development of Tomorrow's Sustainable Society*. Chisinau, February

11–12, 2021, 3rd edition, p. 99-100.

Șihova I. 2022a. Cimitirele evreiești din stânga Nistrului: Rașcov. În: *Materialele conferinței științifice internaționale Simpozionul de etnologie: tradiții și procese etnice*. Ediția a III-a. Chișinău, p. 55.

Șihova I. 2022b. Patrimoniul evreiesc al satului Iagorlîc. În: *Materialele conferinței științifice internaționale, ediția a IV-a, Patrimoniul cultural de ieri – implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine*. Iași–Chișinău. Supliment al revistei științifice *Authentication and Conservation of Cultural Heritage. Research and Technique* (Iași), p. 110-111.

Słownik. 1881. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. II. Warszawa: Nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego.

Irina Șihova (Chișinău, Republica Moldova). Doctor în filologie, Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Ирина Шихова (Кишинев, Республика Молдова). Доктор филологии, Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Irina Shikhova (Chisinau, Republic of Moldova). PhD in Philology, Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: jewish.heritage.md@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4315-6585

Iulii Palihovici (Chișinău, Republica Moldova). Cercetător științific, Centrul de Etnologie, Institutul Patrimoniului Cultural.

Юлий Палихович (Кишинев, Республика Молдова). Научный сотрудник, Центр этнологии, Институт культурного наследия.

Iulii Palihovici (Chisinau, Republic of Moldova). Researcher, Center of Ethnology, Institute of Cultural Heritage.

E-mail: i.palihovici@ich.md

ORCID: 0000-0002-3044-0205

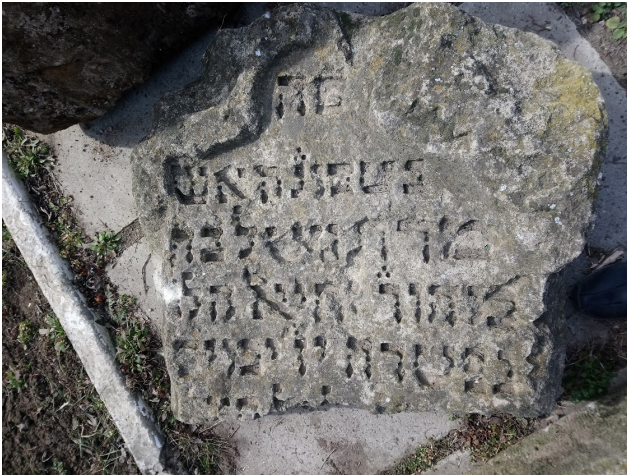

Fig. 1. Imaginea autorilor

Fig. 2. Imaginea autorilor

Fig. 3. Imaginea autorilor

Fig. 4. Imaginea Aleksandr Palamar

Fig. 5. Imaginea Aleksandr Palamar

Fig. 6. Imaginea Aleksandr Palamar

Fig. 7. Imaginea Aleksandr Palamar

Fig. 9. Imaginea Aleksandr Palamar

Fig. 8. Imaginea Aleksandr Palamar

Fig. 10. Imaginea Aleksandr Palamar

Fig. 11. Imaginea autorilor

Fig. 12. Imaginea autorilor

Fig. 15. Imaginea „Sefer”

Fig. 13. Imaginea „Sefer”

Fig. 16. Imaginea David Goberman

Fig. 14. Imaginea David Goberman

Fig. 17. Imaginea „Sefer”